

Lietz, Zygmunt

Stan i potrzeby badań nad dziejami ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 53-72

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zygmunt Lietz

STAN I POTRZEBY BADAŃ NAD DZIEJAMI RUCHU ROBOTNICZEGO W PRUSACH WSCHODNICH

Dawniejsza niemiecka historiografia, by wymienić chociażby Franciszka Mehringa, nie interesowała się problematyką ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich¹. Również nowsze badania w Niemieckiej Republice Demokratycznej problematyki tej raczej nie dostrzegały, poświęcając jej zaledwie drobne wzmianki². Fakt ten wypływa z braku zainteresowania w tym państwie w ogóle historią dawnych wschodnich terenów państwa pruskiego.

Pierwszego próbnego jakby opracowania ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich podjęli się historycy olsztyńscy: Walenty Aleksandrowicz, Tadeusz Grygier, Antoni Łukaszewski i Wojciech Wrzesiński³. Wykorzystano tu zdekompletowane materiały Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie jak i ówczesną prasę. Wiekowi XIX przeznaczono zaledwie jeden zeszyt. Autorzy więcej uwagi zwrócili na stosunek Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD) do kwestii rolnej i polskiej. Problematykę ruchu robotniczego, ale w Wielkim Księstwie Poznańskim i w Prusach Zachodnich, podejmowano na seminarium doktoranckim prof. Witolda Łukaszewicza w Katedrze Historii Polski i Powszechnej XIX i XX wieku Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Pięćdziesiąt rocznica rewolucji 1905—1907 roku nie wniosła w zakresie tej problematyki w Prusach Wschodnich prawie żadnych nowych ustaleń. Witold Łukaszewicz omawiając kwestię ruchu robotniczego w Wielkopolsce i na Pomorzu poświęcił Prusom Wschodnim zaledwie kilka stron⁴. Tadeusz Cieślak natomiast zwrócił uwagę na akcję propagandową na przełomie XIX i XX wieku⁵.

Początkom ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich poświęcił swe pierwsze studium zachodnioniemiecki publicysta, Wilhelm Matull⁶. Dzięki wy-

1 F. Mehring, *Historia socjaldemokracji niemieckiej*, Warszawa 1964, t. 1—4; tenże, *Dzieje Niemiec od schyłku wieków średnich*, Warszawa 1951, ss. 277—307.

2 W. Ulbricht, *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Berlin 1955; *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. 1—4, Berlin 1966.

3 W. Aleksandrowicz, T. Grygier, A. Łukaszewski, W. Wrzesiński, *Z dziejów klasy robotniczej na Warmii i Mazurach w XIX i początkach XX wieku*, zeszyt 1—3, 5 (zeszyt 4 nie ukazał się), Olsztyn 1959.

4 W. Łukaszewicz, *Ruch robotniczy w Wielkopolsce i na Pomorzu 1890—1907*, Toruń 1961, ss. 60—65.

5 T. Cieślak, *Statystyka ruchu socjaldemokratycznego na ziemiach pomorskich w latach 1890—1917*, Przegląd Zachodni, 1956, nr 3—4, ss. 362—370.

6 W. Matull, *Anfänge der Arbeiterbewegung in Ostpreussen*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg, Bd. 14, 1964, ss. 220—241.

zyskaniu materiałów źródłowych z Republiki Federalnej Niemiec, a częściowo i Niemieckiej Republiki Demokratycznej, oraz opracowań udało się autorowi dojść do wielu nowych ustaleń. Zastrzeżenie budzi zastosowana przez Matulla periodyzacja początków ruchu robotniczego. Na marginesie tej pracy Tadeusz Grygier⁷ napisał artykuł, akceptując zasadnicze tezy Matulla, niemniej przesunął początki tego ruchu do czasów formowania się manufaktur. Zarówno Grygier, jak i Matull zbyt dużą rolę przypisują organizacjom robotniczym w dobie Wiosny Ludów, które nie były sensu stricto organizacjami robotniczymi, a tylko rzemieślniczymi. Niewielkie wpływy posiadali w tej prowincji zwolennicy Lassalla. Z uwagi na rozbieżne komórki ruchu robotniczego w dobie ustaw wyjątkowych, którym odrębną książkę poświęcił Tadeusz Cieślak⁸, nastąpił spadek oddziaływania SPD. W związku z bardziej masowym rozwojem ruchu robotniczego od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku zachodzi konieczność podjęcia gruntownych studiów nad tą problematyką, zwłaszcza że zlikwidowano ustawę antysocjalistyczną i nastąpił bardziej intensywny rozwój przemysłu. Wzrosła wówczas klasa robotnicza, a Prusy Wschodnie wprowadziły do Parlamentu Rzeszy swego pierwszego posła z SPD.

Na początku lat siedemdziesiątych Wilhelm Matull ogłosił dwa zarysy, poświęcone ruchowi robotniczemu⁹. Wprawdzie w pierwszej monografii, odnoszącej się w całości do Prus Wschodnich, zachował Matull właściwe proporcje pomiędzy XIX i XX stuleciem, niemniej część pierwsza dotyczy w zasadzie losów poszczególnych działaczy ruchu robotniczego. Ponadto uzupełniono ją dziejami prasy socjaldemokratycznej. Autor tych monografii dostrzegając odzwierciedlenie się bazy społecznej ruchu robotniczego głównie w wynikach wyborów.

Najszerzej opracowane zostały dzieje ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich w latach 1918—1920. Znalazło to swój wyraz już w drugim zeszytzie wspomnianej zbiorowej pracy *Z dziejów klasy robotniczej*, obejmującej lata 1914—1920. Autorzy, Tadeusz Grygier i Wojciech Wrzesiński, dali przegląd stosunków społecznych w okresie I wojny światowej, prądów rewolucyjnych na Warmii i Mazurach w latach 1917—1919 i wpływu rewolucji rosyjskiej i niemieckiej na tym terenie oraz plebiscytów i wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku na sytuację w tym regionie. Przedstawiono sytuację międzynarodową regionu, rolę rad robotniczo-żołnierskich, a także, choć w mniejszym stopniu, rad chłopskich na przeobrażenia społeczne i administracyjne Prus Wschodnich. Te dwa ostatnie zagadnienia znalazły ponadto

7 T. Grygier, *W sprawie ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej KMW), 1965, nr 4, ss. 862—824. Artykuł ten stanowi rozwinięcie tez z pierwszego zeszytu polskiej pracy zbiorowej *Z dziejów klasy robotniczej*.

8 T. Cieślak, *Bismarckowska ustawa antysocjalistyczna z dnia 21 X 1878 r. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1952, porusza także niektóre aspekty ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich i na Pomorzu.

9 W. Matull, *Ostpreussens Arbeiterbewegung. Geschichte und Leistung im Überblick*, Würzburg 1970, ss. 149; tenże, *Ostdeutschlands Arbeiterbewegung. Abriss ihrer Geschichte, Leistung und Opfer*, Würzburg 1973, ss. 590. Na ss. 309—377 rozdział poświęcony Prusom Wschodnim. K. Wajda w recenzji pierwszej pracy zwracał uwagę na personalistyczne ujęcie dziejów ruchu robotniczego, jak i przedstawienie jedynie jego reformistycznego skrzydła (KMW, 1971, nr 2—3, ss. 365—367). Z. Lietz, recenzując drugą pracę, wytknął zbyt słabe uwzględnienie ruchu robotniczego w XIX wieku (KMW, 1974, nr 3, ss. 370—372).

wyraz w innych artykułach¹⁰. Pominięto natomiast rolę komisarzy Rzeszy Augusta Winniga i Alberta Borowskiego oraz puczu Wolfganga Kappa. Kolejny zeszyt wydawnictwa *Z dziejów klasy robotniczej*, w opracowaniu Antoniego Łukaszewskiego i Wojciecha Wrzesińskiego, traktuje o sprawach gospodarczych w dobie Republiki Weimarskiej, ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa, i ściśle z nimi związanymi, przybierającymi na sile procesami migracyjnymi w XX wieku.

W początkach XX wieku zaczęły się kształtować w ruchu robotniczym trzy nurty: prawicowy, centrowy i lewicowy. W dotychczasowych opracowaniach zachodnioniemieckich zwracano uwagę na skrzydło prawicowe¹¹. W badaniach ruchu robotniczego w NRD i w Polsce położono większy nacisk na pokazanie roli skrzydła lewicowego. Zbyt mało natomiast miejsca w dotychczasowych opracowaniach poświęcono w obu państwach roli centrystów w ruchu robotniczym. W obu monografiach Matulla widać, iż autor zdaje się nie dostrzegać sojuszników w parti Niezależnych Socjalistów Niemiec (USPD), nie mówiąc już o Komunistycznej Partii Niemiec (KPD).

W drugim zeszycie polskiego zarysu dziejów klasy robotniczej zbyt słabo wydobyto wewnętrzne przemiany w niemieckim ruchu robotniczym, aż do skryształowania się KPD i przejścia USPD do szeregów socjalistów większości (Mehrheitssozialisten) i partii komunistycznej. Na powiększenie wpływów wśród wyborców zwrócił większą uwagę Andrzej Wakar¹². Skłoniło to z kolei Wojciecha Wrzesińskiego do polemicznej wypowiedzi, kwestionującej przecenianie akcji wyborczej w badaniach nad ruchem robotniczym. Cennym wkładem Wakara do badań nad tą problematyką było wydobycie udziału ludności polskiej w Prusach Wschodnich w ruchu robotniczym. Jednakże ruch robotniczy nie miał zbyt silnych wpływów na Mazurach i Warmii w XIX i XX wieku, właśnie dlatego, że nie doceniał roli propagandy w języku polskim. Słuszną była więc uwaga Wakara, że Wrzesiński, opierając się na zbyt szczupłej bazie źródłowej, starał się uogólniać procesy zachodzące w całym okresie międzywojennym. Brak źródeł uniemożliwił bowiem opracowanie okresu, obejmującego lata 1922—1928. W ostatnim zeszycie pracy *Z dziejów klasy robotniczej* przedstawiono w sposób prawidłowy ewolucję poglądów społeczno-politycznych klasy robotniczej i części chłopstwa w kierunku lewicy. Wskazano również na narastanie wpływów hitlerowskich w tej peryferyjnej prowincji. W opracowaniach polskich i niemieckich brak jest odpowiedzi na pytanie, dlaczego nie powstał wspólny blok antyfaszystowski. Matull skoncentrował się w obu monografiach na problematyce klasowego, li-

10 T. Cieślak, *Materiały do dziejów Rad Robotniczo-Żołnierskich na Pomorzu*, Zapiski TNT, 1952, nr 2, ss. 266—280; T. Grygier, W. Wrzesiński, *Z problematyki ruchu rewolucyjnego na Warmii i Mazurach w latach 1918—1919*, KMW, 1958, nr 1, ss. 3—32; W. Wrzesiński, *Wzrost rewolucyjny w Prusach Wschodnich w latach 1918—1920*, Zapiski Historyczne, t. 24, 1959, z. 2—3, ss. 133—192.

11 P. Oertzen, *Betriebsräte in der Novemberrevolution*, 2. Aufl., Bonn 1946; H. Krause, *USPD. Zur Geschichte der Unabhängigen Sozialistischen Partei Deutschlands*, Frankfurt-Köln 1975.

12 A. Wakar, *Próba analizy rozwoju ruchu robotniczego na Warmii i Mazurach w latach 1921—1930*, KMW, 1958, nr 1, ss. 35—49; tenże, *Z zagadnień ruchu robotniczego na Mazurach i Warmii w latach 1921—1933*, ibidem, 1958, nr 4, ss. 417 i n. Jest to odpowiedź na artykuł W. Wrzesińskiego.

beralno-mieszczańskiego i chrześcijańskiego ruchu związkowego, młodzieżowego, sportowego i kulturalnego oraz walce wyborczej. Matull i Ernst Loops¹³ ze względu na profesjonalne powiązania więcej miejsca poświęcał prasie. Prace te tylko w nikłym stopniu wyzyskiwały materiały archiwalne, a opierają się niemal wyłącznie na wspomnieniach i relacjach. Niewspółmiernie mniej pogłębiony i daleki od wyczerpania w stosunku do XX wieku jest obraz XIX wieku i dlatego istnieje pilna potrzeba opracowania, na podstawie źródeł w archiwach polskich i niemieckich, naukowej monografii ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich w XIX i XX wieku. Autorem niemieckim brak było często dystansu do opisywanych wydarzeń, w których sami uczestniczyli, a nawet można u nich zauważyć celowe pomijanie dziejów lewicy niemieckiej w Prusach Wschodnich w XX wieku.

Podstawowe materiały źródłowe do przedstawionej problematyki przechowywane są głównie w archiwach Niemieckiej Republiki Demokratycznej, przede wszystkim w Merseburgu i Poczdamie. Główny zrąb tych materiałów znajduje się w zespole pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Wobec braku materiałów pamiętnikarskich czy też relacji, ankiet itp. pewną pomocą w odtworzeniu nastrojów panujących wśród klasy robotniczej mogą być raporty prezydentów rejencji królewieckiej, gąbińskiej, olsztyńskiej, kwidzyńskiej i gdańskiej, obrazujące w skondensowanej formie propagandę SPD¹⁴. Władze administracyjne wykorzystywały w nich zarówno doniesienia policyjne, jak i materiały z ponad 60 procesów sądowych. Do poznania życia wewnątrzpartyjnego i głównych trendów rozwojowych SPD służyć mogą sprawozdania prasowe ze zjazdów prowincjonalnych po zniesieniu ustaw antysocjalistycznych. Są one o tyle istotne, że ilustrują wzrost roli partii socjaldemokratycznej w Prusach Wschodnich i Zachodnich pod koniec XIX wieku, tj. w okresie istnienia wspólnego kierownictwa partyjnego dla obydwu prowincji¹⁵.

Znacznie skromniejszy materiał źródłowy znajduje się w Centralnym Archiwum Państwowym NRD w Poczdamie. Dotyczy on głównie początkowej fazy działalności partyjnej, odnotowanej w doniesieniach królewieckiego prezydium policji. Ten szczątkowy materiał źródłowy potwierdza fakt istnienia Towarzystwa Robotniczego w Królewcju, znanego nam z „Königsberger Hartungsche Zeitung”¹⁶.

W dobie Republiki Weimarskiej nadzór nad partiami i organizacjami politycznymi przejął Urząd Komisarza Rzeszy do Nadzoru Porządku Publicznego. W źródłach dotyczących spraw ogólnoniemieckich nietatwo jednak odszukać materiały z Prus Wschodnich. Odnosi się to również do zasobu aktywnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy¹⁷. Informacje tam zawarte dotyczą

13 E. Loops, *Geschichte der Danziger Arbeiterbewegung*, Danzig 1929.

14 Zentrales Staatsarchiv Merseburg (dalej ZStAM), Geheimes Zivilkabinett, 2.2.1. Zeitungsberichte der Regierung in Allenstein z lat 1905—1918 nr 15891, 16929, 15932; Regierung Gumbinnen 1880—1889, 1898—1918 nr 15970—15973; Regierung Königsberg za lata 1880—1918, nr 15970—15973; Regierung Danzig 1899—1918, nr 16734, 16735; Regierung Marienwerder z lat 1890—1918, nr 16774—16776. Mankamentem jest szczupłość relacji i ich ogólnikowość.

15 ZStAM, Preussisches Ministerium des Innern, Rep. 77, CBS.

16 Staatsarchiv Potsdam (dalej StAP), Rep. 30, Berlin C, Pol. Präs., Tit. 95, Sect. 3, Lit. A, nr 14892, Tit. 94, nr 10354, Bd. 2.

17 Zentrales Staatsarchiv Potsdam (dalej ZStAP), Reichskommissar für Überwachung der Öffentlichen Ordnung, sygn. 208, 214, 500/2, 544.

jedynie pojedynczych, wyrwanych z kontekstu faktów i nie pozwalają, bez znajomości sytuacji politycznej w tej prowincji, na analizę obu nurtów ruchu robotniczego.

Jeszcze mniej materiałów źródłowych znajduje się w zasobie Centralnego Archiwum Partyjnego Instytutu Marksizmu-Leninizmu przy Komitecie Centralnym SED w Berlinie. Są to w zasadzie resztki obu wymienionych zespołów akt archiwum poczdamskiego, które nie weszły do państwowego zasobu archiwalnego. Dotyczą one przede wszystkim pracy propagandowej KPD w Prusach Wschodnich w latach 1925—1933¹⁸.

Materiały dotyczące ruchu robotniczego w zasobach Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie w zasadzie skupione są w zespołach Uniwersytetu Królewieckiego, Rejencji Olsztyńskiej, Starostw Powiatowych i Magistratów¹⁹. Wskutek tego, że archiwum królewieckie nie przejęło wielu akt wykraczających poza 1922 rok, a akta z bieżącej produkcji aktowej zostały w większości spalone pod koniec wojny, zachowały się tylko nieliczne ślady teje działalności dla lat 1929—1933. W ten sposób powstała luka źródłowa, obejmująca lata 1922—1926, która nie pozwoliła na opracowanie czwartego zeszytu wyżej wspomnianego zarysu ruchu robotniczego pt. *Z dziejów klasy robotniczej*.

Ogólnie można powiedzieć, iż materiały źródłowe, dotyczące wieku XIX, są bardziej obfite, co umożliwi opracowanie dziejów ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich w tym okresie. Pomimo odnalezienia nowych materiałów w archiwach Niemieckiej Republiki Demokratycznej, nawet przy wykorzystaniu prasy regionalnej i centralnej, znacznie trudniej będzie opracować historię obydwu nurtów ruchu robotniczego w okresie międzywojennym.

Pewne materiały do dziejów ruchu robotniczego znajdują się w Staatliches Archivlager in Getyndze²⁰. Ponadto spuścizny po działaczach socjaldemokratycznych przechowują archiwa w Bonn-Bad Godesberg i Amsterdamie²¹. W odniesieniu do problematyki związków zawodowych zbadania wymaga prasa i źródła w archiwum w Düsseldorfie, a do chrześcijańskich związków zawodowych (ewangelickich) w Archiwum Kościoła Ewangelicko-Unijnego w Berlinie Zachodnim.

Z materiałów propagandowych na uwagę zasługuje prasa. Pismami centralnymi były „Der Sozialdemokrat”, wydawany w Genewie i „Vorwärts”

¹⁸ Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Zentrales Parteearchiv (dalej IML, ZPA/St.) 10/157, Bd. 8, 10/179, 12/1, 12/29, Bd. 3.

¹⁹ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej WAPO), Landratsamt Lötzen VIII/3/242—243; Neidenburg VIII/13—15, 16; Sensburg VIII/9/, 10, 105; Mohrungen X/8/1/, 2, 3, 4, 20; Braunberg X/2/154, 164, 166—168, 173, 486—487; Allenstein VIII/1/1, 24; Magistrat Wartenburg XXX/13/734; Magistrat Rössel XXX/13/31.

²⁰ Staatliches Archivlager, Stiftung Preussischer Kulturbesitz Göttingen (dalej StALG), Oberpräsidium Königsberg, Rep. 2, II, Tit. 7, Tit. 30, 36, 39, 40; Reichs- u. Staatskommissar Rep. 2, II, nr 4024—4259; Gauleitung NSDAP Ostpreussen, Rep. 240 D, nr 101 i nast.

²¹ Archiv der sozialen Demokratie im Forschungsinstitut der Friedrich Ebert Stiftung w Bonn-Bad Godesberg (dalej AFESB), Nachlässe von Paul Kampffenger, nr 32, 36; Dittmann 44—51; Melkenbuhr 693, 140142; Severig Mape 70 i 91, nr 23, 14, 21. Znacznie więcej materiału znajduje się w International Institut voor Soziale Geschiedenis w Amsterdamie. Negatywny był wynik poszukiwań w Bundesarchiv w Koblencji; Archiv der Evangelischen Kirche der Union Berlin, sygn. Gm XII 77, I, III, V—VIII, X ma źródła do chrześcijańskich związków zawodowych.

w Berlinie. Niestety, poza wycinkami w aktach państwowych nie zachowały się roczniki socjaldemokratycznej prasy królewieckiej, gdańskiej czy elbląskiej z XIX i XX wieku. Pewną pomocą mogą być zachowane roczniki prasy liberalnej jak „Königsberger Hartungsche Zeitung” (1848—1930), czy „Danziger Zeitung” (1878—1933), „Königsberger Volkszeitung” (1918—1919), „Volks-wacht” (od 1930), znajdujące się w zbiorach Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie i Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku. Poznanie dwóch nurtów w ruchu robotniczym w Prusach Wschodnich umożliwiła otrzymana przez Ośrodek Badań Naukowych z Düsseldorfu mikrofilm „Freiheit” (z lat 1919, 1921, 1922), organu USPD²². Naświetlenie ruchu komunistycznego w Prusach Wschodnich ułatwią mikrofilmy niekompletnych roczników organu tej partii dla Prus Wschodnich — „Echo des Ostens”²³.

Przy obecnym stanie badań niezwykle trudne jest uchwycenie początków ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich i Zachodnich. W efekcie potrzeby badawcze przewyższają możliwości zgłębienia tej tematyki. W obu tych prowincjach o zbliżonej strukturze społeczno-ekonomicznej, przy istnieniu wspólnego kierownictwa prowincjonalnego, jednego wspólnego organu prasowego „Volkstribune”, a nawet przez ponad 20 lat z jednym posłem wybieranym do parlamentu Rzeszy z okręgu królewieckiego, dzieje ruchu robotniczego należy także traktować i opracowywać łącznie. Do wniosku powyższego skłaniają również zbliżone w południowej części obu prowincji stosunki etniczne.

W przededniu Wiosny Ludów doszło do licznych zaburzeń tak na wsi sambijskiej, jak i wśród robotników — tragarzy portu królewieckiego, drogowców Gąbina i innych. W 1848 roku powstała gmina zorganizowanego w Londynie Związku Sprawiedliwych, a 10 kwietnia powołano do życia w Królewcu Związek Robotników²⁴, który posiadał swoje sekcje, koła w Tylży, Piławie, Wystruci, Kętrzynie, Elblągu i Gdańsku. Ze względu na ograniczony charakter społeczny i założenia programowe nie można uznać tego związku za organizację robotniczą ani za początek klasowego ruchu robotniczego²⁵, a jedynie za poprzedników zorganizowanej klasy robotniczej, nosicieli społeczno-politycznego postępu. Wynikało to zarówno ze słabości samych robotników, burżuazji, jak i Partii Demokratycznej, która wysunęła swe 17-punktowe żądania. Oczywiście nie wystarczyło samo proklamowanie tych zasad, aby „zapewnić ich natychmiastowe urzeczywistnienie” przez rząd pruski²⁶.

Podobne złudzenia co do porozumienia się z kanclerzem Ottonem v. Bismarckiem żywił również Ferdynand Lassall, gdy w przededniu kongresu robotników w 1862 roku w Lipsku rozpowszechniał odezwy Powszechnego Niemieckiego Związku Robotników w Elblągu, Elku, Gdańsku, Kętrzynie i Ol-

²² Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie (dalej OBN), sygn. OMF-541.

²³ OBN, sygn. OMF-251.

²⁴ K. Obermann, *Lesebuch der deutschen Geschichte. Deutschland 1815—1849*, Berlin 1967, Ed. 6, ss. 298—299; *Die Verbrüderung*, Nachdruck Leipzig 1975.

²⁵ Z. Lietz, *Königsberger Arbeiterverein (1848—1852)*, maszynopis, s. 2; tenże, *Miejsce ruchu robotniczego w historii Warmii i Mazur*, Olsztyn 1972, s. 6.

²⁶ K. Marks, F. Engels, *Dziela*, Warszawa 1962, cz. 1, t. 5, s. 25.

sztynie. Sprawa niewielkiego zasięgu wpływów tego Związku wymaga dalszych poszukiwań²⁷. Pozostaje niezmiernie ważną sprawą, jak daleko sięgały w ogóle wpływy socjaldemokratyczne wśród klasy robotniczej w Prusach Wschodnich i Zachodnich. Autorzy pierwszego zęsytu *Z dziejów klasy robotniczej na Warmii i Mazurach* oceniają zasięg oddziaływania — bez podania bliższego uzasadnienia — na 2,5%. Natomiast nie jest do dzisiaj w ogóle wyjaśniona sprawa zasięgu wpływów Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Niemiec (poprzedniczki SPD) po zjeździe w Eisenach w 1869 roku, jak i wpływów zwolenników Wilhelma Liebknechta i Augusta Bebla w obydwu prowincjach. Od powstania Powszechnego Niemieckiego Związku Robotników w maju 1863 roku rosła sfera wpływów Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej wśród klasy robotniczej w Prusach Wschodnich (eisenachczycy), gdyż w wyborach parlamentarnych 10 stycznia 1874 roku padły na tę partię 3262 głosy. Rejencja kwizdyńska była „niezakazona” wpływami socjalistycznymi²⁸. Wydaje się to mało prawdopodobne i dlatego problem wymaga dalszych badań.

Matull podkreśla, że pierwsza organizacja socjaldemokratyczna powstała w Królewcu w 1871 roku i kierowana była przez Emila Arnoldta i Maxa Herbiga. Sąd rozwiązał ją już w 1874 roku. Brak natomiast informacji, czy istniały komórki partyjne i w innych miastach prowincji wschodniopruskiej. Działalność socjaldemokratów królewieckich w dobie ustaw antysocjalistycznych i ich wpływ na robotników Elbląga i Gdańska dokumentują w części doniesienia policyjne i korespondencje prasowe z Genewy.

Lata 1870—1900 to okres formowania się dojrzałego kapitalizmu. Uchwycenie okresu kształtowania się ruchu robotniczego w obu prowincjach po kongresie zjednoczeniowym w maju 1875 roku w Gotha nie będzie łatwe wobec niezachowania się materiałów źródłowych. Jest to jednak istotne dla prześledzenia stanu zaawansowania organizacyjnego ruchu robotniczego przed jego delegalizacją w październiku 1878 roku. Być może na podstawie akt policyjnych lub prasy uda się odtworzyć początki ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich i Zachodnich. W wyborach parlamentarnych 1878 roku, odbywających się pod silną presją policyjną, na partię SPD oddano w okręgu królewieckim tylko 1108 głosów²⁹.

Po delegalizacji partii socjaldemokratycznej rząd podjął ostrą walkę represyjną nie tylko ze zorganizowanym ruchem robotniczym, lecz również z organizacjami związkowymi, a nawet śpiewaczymi. Konfiskatą objęto około 80 tytułów książek. Zdelegalizowano kilkaset organizacji, podejrzanych o sprzyjanie ruchowi robotniczemu. Za zagrażające porządkowi publicznemu uznano nawet pogrzeby działaczy robotniczych. Były one milczącymi manifestacjami zwartości klasy robotniczej³⁰. Pomimo dezorganizacji kierownic-

27 *Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. 1, ss. 407—408; *Z dziejów klasy robotniczej*, z. 2, s. 11; W. Matull, *Ostpreussens*, s. 19; tenże, *Ostdeutschlands*, s. 386; tenże, *Ferdinand Lassall*, Würzburg 1964. Pełnomocnikiem Lassalla na Prusy Wschodnie i członkiem jego zarządu został adwokat Martiny z Kaukehmen na Pruskiej Litwie.

28 F. Mehring, *Historia socjaldemokracji*, t. 4, ss. 159, 166; W. Matull, *Ostdeutschlands*, s. 318.

29 T. Cieślak, *Bismarckowska ustawa*, ss. 17, 95.

30 W. Matull, *Ostpreussens*, s. 19; tenże, *Ostdeutschlands*, ss. 318, 386—387; *Der Sozialdemokrat*, 1887, nr 31 z 29 VII.

twa prowincjonalnego partii oddziaływała ona w Prusach Wschodnich i Zachodnich poprzez powołany w 1878 roku Związek Stolarzy i Zawodów Pokrewnych, towarzystwa krawców i introligatorów, utrzymujące kontakty z towarzyszymi pracy z innych miast. Na podobne związki murarzy i cieśli oddziaływano w miastach rejencji kwidzyńskiej, gdańskiej oraz w Królewcu³¹.

Jak SPD zdobywała w okresie delegalizacji głosu wyborców do organów samorządowych i parlamentu Rzeszy? Po likwidacji prasy partyjnej i związkowej jedyną sferą wpływów socjaldemokratycznych pozostawało pismo, nielegalnie wydawane w Genewie, „Der Sozialdemokrat”, masowo docierające do Niemiec, w tym i do Prus Wschodnich i Zachodnich. Ustalenie orbity jego wpływów nie będzie łatwe. Korespondencje w nim zawarte poświęcone były głównie doniesieniom z Królewca. Koncentrowanie uwagi partii na legalnej formie przygotowań wyborczych, jak i osiągnięte w niej sukcesy parlamentarne sprawiły, iż kierownictwo SPD skłonne było wierzyć, że możliwe będzie przejęcie władzy nie na drodze rewolucyjnej, a parlamentarnej. Pozostaje do zbadania, w jakiej mierze kierownictwo prowincjonalne, którego funkcjonariusze coraz częściej przechodzili do pracy we władzach centralnych, przejęło te reformistyczne poglądy polityczne.

Podjęta przez rząd Ottona Bismarcka w czasie obowiązywania ustaw wyjątkowych pociągająca akcja ustaw ubezpieczeń społecznych w latach 1883—1889 (ubezpieczeń na wypadek choroby i wypadku, niezdolności do pracy, powoływanie przymusowych kas chorych w miejsce społecznych) miała na celu pozbawienie socjaldemokratów rosnącego wpływu na masy³². Społeczne kasy chorych powstawały z dobrowolnych datków, organizowanych przez partię dla rodzin jedynego żywiciela, wydalanego z miejsca zamieszkania. Stan permanentnie zaostrzanych represji popierały partie rządzące, a szczególnie konserwatyści i narodowi liberałowie.

Wyjaśnienia wymagają także inne pytania badawcze. Czy po samorzutnym rozwiązaniu się partii przed podjęciem przez rząd uchwały z dnia 24 października 1878 roku pozostały w Prusach Wschodnich i Zachodnich tajne organizacje socjaldemokratyczne, a jeżeli tak, to jaką stosowały taktykę wobec władz i strategię pozyskiwania klasy robotniczej? Czy i jakie popełniano błędy i wypaczenia?

Szczegółowego przeanalizowania wymagają sygnalizowane przez autorów pracy *Z dziejów klasy robotniczej* doniesienia policyjne o penetracji w 1885 roku w Królewcu dwóch przedstawicieli Wydziału Zagranicznego PPS z Londynu³³.

31 W. Łukaszewicz, *Ruch robotniczy*, s. 51; W. Matull, *Ostdeutschlands*, s. 319; StAP, Rep. 30, Berlin C, Pol. Präs., Tit. 94, nr 11008, s. 21, Pismo Dyrekcji Policji w Królewcu z 7 X 1878. Związkiowcy z Królewca i Gdańska utrzymywali kontakty z towarzyszymi pracy z Berlina, Hamburga, Mannheim, Giessen, Lipska i Norymbergi.

32 T. Cieślak, *Bismarckowska ustawa*, ss. 92—93, 95, 120—121; G. Seeber, *Wahlkämpfe, Parlamentarerbett und revolutionäre Politik*, w: *Marxismus und die deutsche Arbeiterbewegung*, Berlin 1970, ss. 298—299.

33 *Z dziejów klasy robotniczej*, z. 1, ss. 11—12. Wymaga to potwierdzających badań w zasobie Centralnego Archiwum KC PZPR w Warszawie. ZStAM, Rep. 77, Tit. 878, nr 49 oraz Staatsarchiv Potsdam, Rep. 30, Tit. 94, nr 12248, Lit. Pol. nr 469, Bd. 1, 1878—1900; *Die politischen Zustände in der Provinz Ostpreussen*, *Elbinger Tageblatt* 1884—1885, (w Bibliotece UMK, sygn. 013133).

Gdańscy działacze skarżyli się na trudności agitacyjne w południowych powiatach obydwu rejencji, zamieszkałych przez ludność polską. Należałoby w dalszym ciągu kontynuować badania w celu wyświetlenia, w jakim stopniu ruch robotniczy w Grudziądzu, Chełmnie, Świeciu, Tczewie, Starogardzie, Toruniu i innych miastach zasilany był przez żywiol polski. Interesujące byłoby przesłedenie roli kurii fromborskiej i pelplińskiej oraz kleru parafialnego w organizowaniu katolickich związków robotniczych. Sprawy te były przedmiotem badań jedynie w odniesieniu do Wielkopolski i Pomorza w okresie międzywojennym i to zaledwie w kontekście ruchu polskiego³⁴. Nie badano „Gazety Olsztyńskiej”, „Warmiaka”, „Pielgrzymka” pod tym kątem, nie mówiąc już o katolickiej prasie niemieckiej.

Warto byłoby także przesłedzić, w jaki sposób władze pruskie wpływały na realizację ustawy antysocjalistycznej przez kler katolicki. Czy istniało współdziałanie w zwalczaniu ruchu robotniczego przez obie zainteresowane strony? Prawie w ogóle nie znamy działalności ewangelickich związków robotniczych. Jaką rolę odgrywały wolne gminy ewangeliczne, stojące w opozycji do ortodoksyjnego konsystorza generalnego w Królewcem? Niektórzy pastrowie i ich synowie wiązali się z ruchem robotniczym (dla przykładu Karl Schmidt pochodził z rodziny pastora dr. Juliusza Ruppą, a jego siostrą była późniejsza malarka i rzeźbiarka Katarzyna Kollwitz, związana także z ruchem robotniczym). Kto jeszcze — poza pastorem Kendziorą i synem pastora Weissa — wywodził się ze środowiska mazurskiego?³⁵

Dalszego wyjaśnienia wymaga sprawa powołanego w Berlinie w 1890 roku Związku Socjaldemokratycznego dla Prus Wschodnich i Zachodnich³⁶. Nie znamy inicjatorów bądź też inspiratorów tego przedsięwzięcia. Nie jest wykluczone, że było ono dziełem emigracji zarobkowej ze wschodnich ziem Niemiec, skupionej w stolicy, która pragnęła tą drogą oddziaływać na wieś wschodnio- i zachodniopomorską. Sprawy te wymagają dalszych badań w archiwum poczdamskim, zwłaszcza że wpływy PPS zaboru pruskiego w tym środowisku były tutaj silne.

Ze względu na rosnącą liczbę kolejarzy w miarę rozszerzania się sieci linii komunikacyjnych w Prusach Wschodnich, przy sprawnym rozpowszechnianiu gazet socjaldemokratycznych z Genewy i Berlina, byłoby pożyteczne poznanie, w jakim stopniu do kolportażu teje prasy przyczyniła się współpraca pocztowców z kolejarzami.

34 StAP, Rep. 30, Berlin C, Pol. Präs., Tit. 94, nr 40, 55, 56, 89, dot. wolnych gmin chrześcijańskich, ruchu katolickiego, Towarzystwa Pius itp.; *Ermländische Zeitung* z lat 1878–1890; *Evangelisches Gemeindeblatt* z lat 1890–1918; *Der katholische Geistliche in der Arbeiterbewegung*, Berlin 1909; J. Staszewski, *Rola kleru katolickiego w ruchu robotniczym na terenie Wielkopolski i Pomorza (1890–1914)*, *Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu*, 1957, z. 1, ss. 123–166; W. Wrzesiński, *Polityka kleru katolickiego wobec ludności etnicznie polskiej na Warmii i Powiślu w latach 1930–1939*, *Studia z Dziejów Kościoła Katolickiego*, 1962, nr 1, ss. 67–122; Brak analogicznych opracowań dla Prus Wschodnich w XIX i XX wieku.

35 Z dziejów klasy robotniczej, z. 1, s. 13. W *Archiv der Evangelischen Kirche der Union* w Berlinie brak materiałów do XIX wieku.

36 B. Danilczuk, *Działalność SPD, PPS zaboru pruskiego w Poznaniu 1891–1914*, *Toruń 1962*, ss. 80 nn; tenże *Powstanie i początki działalności Polskiej Partii Socjalistycznej zaboru pruskiego*, *Zapiski Historyczne*, t. 39, 1974, z. 4, ss. 47–68; *Z dziejów klasy robotniczej*, z. 1, ss. 14–15.

Do innych zagadnień, wartych przebadania, należy zaliczyć propagandę socjalistyczną w wojsku pruskim.

Analizując środowiska, z których rekrutowali się przywódcy ruchu socjaldemokratycznego, warto zwrócić uwagę, że pierwsi przywódcy życia politycznego wywodzili się z szeregów klasy robotniczej (ślusarz August Godau, stolarz Karl Lorenz, ślusarz Karl Schultze, Hermann Linde). W późniejszym okresie kierownictwo prowincjonalne przejęła inteligencja: lekarze (Alfred Gottschalk), prawnicy (Hugo Haase), dziennikarze (Otto Braun, Gustaw Noske). Do Prus Wschodnich może odnosić się również określenie o „socjalistach z katedry”. Pewnym ewenementem może być udział ziemiaństwa wschodniopruskiego w tym ruchu (Max Herbig z Marun, Ernst Ebhardt z Komorowa i Adolf Hofer ze Skajzgir w powiecie gołdapskim). Inteligencja o skryształizowanych poglądach politycznych rekrutowała się głównie z Uniwersytetu Królewieckiego. Najwięcej zwolenników pozyskiwano na wydziałach: lekarskim, prawnym i filozoficzno-historycznym. Szczątkowy charakter zachowanych akt archiwalnych nie pozwala na szerszą charakterystykę tego środowiska. Istniejące od 1867 roku Wolne Zjednoczenie Studenckie działało pod hasłami wolności, prawdy i sprawiedliwości. Grupowało ono młodzież o przekonaniach zarówno liberalnych, jak i marksistowskich. Z tego środowiska wyrosli przywódcy SPD: Alfred Gottschalk i Hugo Haase. Na uczelni rozpowszechniano pisma: „Der Sozialistische Akademiker” i „Der Sozialistische Student”, które zyskały wielu zwolenników. Studenci współpracowali i prowadzili pracę wyjaśniającą w Towarzystwie Rzemieślniczym w Królewcu. Agitację socjalistyczną rozwijali przybyli z Rosji na studia studenci polscy i rosyjscy. Również robotnicy wykorzystywali studentów do agitacji na uczelni i poza jej murami, za co często ci ostatni byli relegowani z Uniwersytetu³⁷.

Za rządów Leona Capriviego nastąpiło pewne taktyczne zelżenie ucisku ruchu robotniczego. Umożliwiło to socjaldemokracji podjęcie kampanii przed wyborami do parlamentu Rzeszy w dniu 20 lutego 1890 roku. Wzrosła liczba zebrań i wieców na rzecz własnego kandydata, Karola Schultza, który 12 370 głosami został wybrany na pierwszego z tej prowincji posła SPD. Na socjaldemokrację oddało swe głosy aż 49,3% uprawnionych do głosowania. Od tego wydarzenia można faktycznie mówić o ruchu robotniczym jako zjawisku masowym, toteż większość badaczy polskich dopiero od tego momentu zaczyna omawianie dziejów niemieckiego ruchu robotniczego jako zjawiska o większej wadze społeczno-politycznej³⁸. Sprawa stałego wzrostu wpływow SPD w czasie kolejnych wyborów parlamentarnych wymaga dalszych poszerzonych i obiektywnych studiów, przy nieprzecenianiu tego rodzaju walki politycznej.

³⁷ WAPO, Uniwersytet Królewiecki XXVII/1/134, 195, 292, 319; ZStAM, Preussisches Ministerium des Innern, Rep. 77, Tit. 864, nr 49, Verbreitung der Sozialdemokratischen Flugschriften in Königsberg; Z dziejów klasy robotniczej, z. 1, s. 32; K. Heitfeier, Die deutsche Sozialdemokratie während des Sozialistengesetzes 1878—1890, Berlin 1958.

³⁸ F. Mehring, Historia socjaldemokracji, t. 1—4; K. Wajda, Ruch robotniczy w Bydgoskju w latach 1890—1903, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 1, z. 1, 1955, ss. 84—144. Robotnicze Towarzystwo Wyborcze liczyło w Królewcu w 1890 roku 611 członków.

Nie mniejsze znaczenie dla ruchu robotniczego miało uchwalenie przez II Międzynarodówkę dnia 1 maja świętem solidarności klasy robotniczej. W tym kontekście istotną rolę odgrywały zarówno walka o podniesienie położenia ekonomicznego tej klasy w Prusach Wschodnich i Zachodnich (walka o poprawę taryf płacowych, skrócenie dnia roboczego, ubezpieczenia), jak i zagadnienia strajków ekonomicznych i politycznych, demonstracji i pochodów, wieców itp. Sprawy te zostały jedynie zasygnalizowane w odniesieniu do Olsztyna i wymagają dalszych studiów³⁹.

Do chwili obecnej wiele miejsca w opracowaniach poświęcono emigracji zarobkowej do Westfalii i Nadrenii⁴⁰. Mniej natomiast uwagi zwracano na udział Mazurów i Warmiaków w polskim (Zjednoczenie Zawodowe Polskie) i niemieckim ruchu robotniczym (klasowe związki zawodowe, Wspólnota Robotnicza Ewangelików) oraz na wpływ, jaki ruch robotniczy wywierał na podniesienie ich świadomości narodowej i klasowej.

Kolejnym zagadnieniem, wymagającym gruntownego przebadania a bardzo ważnym ze względu na rolniczy w przeważającej mierze charakter Prus Wschodnich i Zachodnich, jest stanowisko SPD w kwestii rolnej. Autorzy monografii ogólnoniemieckich nie dostrzegali specyfiki regionalnej tego zagadnienia. Na niedocenywanie przez kierownictwo SPD kwestii agrarnej zwracali uwagę polscy autorzy, dokonując przy tym oceny błędów luksemburgizmu⁴¹. Niedostrzeżenie tej kwestii przez niemiecki ruch robotniczy, nieszukanie sojuszników w chłopach małorolnych i robotnikach majątków junkierskich jest widoczne i na przykładzie Prus Wschodnich. Na rozbieżności pomiędzy poglądami Karola Liebknechta a publicystyką, uprawianą na łamach „Ostpreussischer Landbote”, zwracał uwagę Tadeusz Grygier. Świadczyć to może o prawicowym odchyleniu gazety od generalnych założeń programowych SPD. Jednym z przejawów niedocenywania tego zagadnienia w życiu politycznym może być bardzo późne podjęcie propagandy socjaldemokratycznej wśród robotników rolnych i chłopów. Wyrazem tego było również odrzucenie przez zjazd prowincjonalnej rezolucji w kwestii agrarnej. Decyzje zjazdu prowincjonalnego w Królewcu wydawania dopiero w 1899 roku dwutygodnika „Ostpreussischer Landbote” i kalendarza o tej samej nazwie wskazują na zaniedbania agitacyjne SPD. Ponadto przekształcono „Volkstribüne” w pismo codzienne SPD. Przesunięcia te miały pomóc w wyjściu partii poza granice

39 ZStAP, Reichsministerium des Innern nr 1044, 1046, Statistik der Arbeitslosigkeit 1892—1914; *Z dziejów klasy robotniczej*, z. 1, s. 16.

40 K. Wajda, *Migracje ludności wiejskiej z Pomorza Wschodniego w latach 1880—1914*, Wrocław 1969; K. Murzynowska, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880—1914*, Wrocław 1972, ss. 21, 66. Ludność mazurska nie sprawiała władzom większych kłopotów. J. Szajbel, *Życie społeczno-kulturalne emigracji polskiej w Niemczech*, Kultura i Społeczeństwo, 1971, R. XV, nr 2, ss. 139—144, wspomina o skupisku mazurskim w Gelsenkirchen (Małe Szczytno).

41 A. Schulz, *Zur Agrar-Theorie und Politik der deutschen Sozialdemokratie*, München 1914; O. Vogel, *Die Stellung der Sozialdemokratischen Partei zur Agrarfrage*, Halle 1922; K. Hoffmeister, *Eine Kritik des sozialdemokratischen Agrarprogramm*, Wien 1926, H. G. Lehmann, *Die Agrarfrage in der Theorie und Praxis der deutschen und internationalen Sozialdemokratie*, Tübingen 1970; ZStAM, Rep. 77, CBS, 29 I; Vorwärts, 1895, nr 192 z 18 VIII. Der Sozialdemokrat, 1895, nr 38 z 19 IX podkreśla, że program agrarny we wszystkich powiatach odrzucano.

Królewca, o czym świadczyły obrady zjazdu prowincjonalnego w Królewcu w 1899 roku⁴². To zagadnienie wymaga gruntownych studiów.

Następny problem dotyczy zwalczania wpływów socjalistycznych. Na wsi junkrzy wyrzucali z pracy robotników za poglądy socjalistyczne i ich udział w agitacji socjalistycznej. W tym okresie (1900) władze, przy poparciu kół burżuazyjno-junkierskich, powołały Związek do Zwalczania Socjaldemokracji, który miał swoje oddziały w każdym powiecie w obydwu prowincjach. Posłowie konserwatywno-mieszczkańscy nie poniechali żadnej okazji dla wnoszenia do rządu petycji i interpelacji, zwracających uwagę na niebezpieczeństwo socjaldemokratyczne. W 1905 roku powołano nawet Reichsverband zur Bekämpfung der Sozialdemokratie z hrabią Arnimem von Manteufflem na czele⁴³.

Innym, nie mniej istotnym, czynnikiem słabości propagandy socjaldemokratycznej w południowych powiatach Prus Wschodnich i Zachodnich był polski charakter większości mieszkańców tych powiatów. Zwracano na to uwagę na zjazdach prowincjonalnych SPD w Królewcu i w Gdańsku. Pomimo apeli Zielonki z Nidzicy na zjeździe w 1898 roku o drukowanie odezw również w języku polskim w celu zdobycia nowych zwolenników, sprawa ta nie została podjęta⁴⁴. Czy obawy, jakie nurtowały zjazdy ogólnoniemieckie w odniesieniu do PPS zaboru pruskiego, by nie dzielić ruchu robotniczego na sekcje narodowe, nie udzielały się również kierownictwu prowincjonalnemu w Królewcu, czy tylko skomplikowane stosunki wyznaniowo-etniczne i brak ludzi ze znajomością języka polskiego stały się przyczyną trudności agitacyjnych SPD na wsi i w południowych powiatach obu prowincji? Te i tym podobne pytania nasuwają się w trakcie przeglądania materiałów źródłowych. Na powyższe błędy w kwestii narodowej nie zwracała również uwagi literatura przedmiotu w Niemieckiej Republice Demokratycznej i Republice Federalnej Niemiec.

Wieloletnia działalność SPD jako Robotniczego Towarzystwa Wyborczego w Prusach Wschodnich przyczyniała się do nadawania temu ruchowi reformistycznego oblicza przez usypianie mas ze strony części jego przywódców, wskazujących na możliwość zwycięstwa socjalizmu drogą pokojową. Hugo Haase na zjeździe hanowerskim w 1898 roku zastanawiał się nad ewentualnością udziału socjaldemokratów wspólnie z liberałami w niemieckim rządzie burżuazyjnym. Podobne tendencje wystąpiły w ruchu robotniczym Francji i Belgii. Dopiero w kwietniu 1900 roku powołano w Królewcu zarząd Związku Socjaldemokratycznego z Alfredem Gottschalkiem na czele. W skład zarządu weszli przewodniczący sześciu okręgowych towarzystw wyborczych, poseł SPD z okręgu królewieckiego do Parlamentu Rzeszy i redaktor prasy socjaldemokratycznej w Królewcu. W 1909 roku nastąpiła zmiana statutu partii, wprowadzająca organizacje partyjne w poszczególnych miejscowościach

⁴² ZStAM, Preussisches Ministerium des Innern, Rep. 77, CBS 29 I, s. 82, 29 II, s. 95, Socjaldemokratyczne zjazdy partyjne Prus Wschodnich i Zachodnich z lat 1895—1899.

⁴³ Königsberg Hartungsche Zeitung, 1905, nr 12 z 71; *Z dziejów klasy robotniczej*, z. 1, ss. 17, 25, 29.

⁴⁴ ZStAM, Preussisches Ministerium des Innern, Rep. 77, CBS, nr 29 I, s. 209; Vorwärts, 1898, nr 203 z 51 VIII.

(Ortsgruppen)⁴⁵. Obok walki o miejsce w parlamencie, SPD podjęła walkę o udział mas pracujących w radach miejskich. W wyborach komunalnych w 1901 roku zdobyła SPD 4 mandaty (w 1897 roku był 1), a w latach 1911 i 1913 — 8 mandatów w Królewcu. W Kłajpedzie w wyborach komunalnych SPD uzyskała 3 mandaty, a w 1913 roku 8 mandatów. Sprawa walki SPD o miejsce w radach miejskich, sejmikach powiatowych i sejmiku prowincjonalnym wymaga dalszych badań⁴⁶.

W dotychczasowych opracowaniach dziejów socjaldemokracji tak w skali ogólnoniemieckiej, jak i regionalnej zwracano głównie uwagę na jej działalność polityczno-propagandową. Zbyt małą natomiast rolę przypisywano pracy partyjnej na polu kulturalno-oświatowym dla podniesienia poziomu umysłowego i świadomości klasowej jej szeregowych członków. Niebagatelną rolę odgrywała działalność sportowo-turystyczna. Miała ona już swoje tradycje, sięgające połowy XIX wieku, chociaż w prowincji wschodniopruskiej, w przeciwieństwie do Westfalii i Nadrenii, rozwój robotniczego ruchu śpiewaczego, kursów dokształcających, bibliotek robotniczych, towarzystw gimnastycznych itp. datuje się dopiero z początkiem XX wieku⁴⁷. Antynomia pomiędzy poziomem oświatowo-kulturalnym, a pozycją społeczną i ekonomiczną proletariatu i chłopstwa, zwłaszcza najuboższego, w strukturze ustroju kapitalistycznego, przy wysokim poziomie przyrostu naturalnego, rzutowała na rosnącą liczbę analfabetów lub wtórnych analfabetów, pomimo zastosowania w Prusach obowiązku szkolnego. Należałoby zbadać, jak dalece ruch robotniczy walczył o zniwelowanie tych różnic w poziomie wykształcenia i możliwościach percepcji dóbr kultury drogą dokształcania zawodowego i ogólnego klasy robotniczej przy pomocy własnych organizacji kulturalno-oświatowych.

Wydaje się, iż podobnie jak to uczynił Witold Łukaszewicz w odniesieniu do Wielkopolski i Pomorza, należałoby prześledzić wpływ rewolucji rosyjskiej na Prusy Wschodnie w latach 1905—1907. Ruch strajkowy miał tutaj raczej ograniczony charakter, podobnie jak i strajk szkolny na terenie Prus Wschodnich, wiązany przez reakcję ze wzrostem niebezpieczeństwa polskiego, nie objął większej liczby miejscowości. Sprawy te wymagają jednak głębszego uzasadnienia, niż to czyniono do tej pory⁴⁸.

W celu przesłедzenia postępującego uwsteczniania poglądów kierownictw prowincjonalnych i kształtowania się prawicowego odłamu niezbędne jest poznanie stanowisk delegatów z Prus Wschodnich i Zachodnich na zjazdach ogólnoniemieckich, konferencjach, zjazdach prowincjonalnych, zwłaszcza w początkach XX wieku, kiedy te poglądy pod wpływem Edwarda Bernsteina i Karla Kautsky'ego wykrystalizowały się i miały wpływ na postępowanie

⁴⁵ Königsberger Hartungsche Zeitung, 1909, nr 167 z 21 VI; ZStAM, Preussisches Ministerium des Innern, Rep. 77, Tit. 4043, nr 719.

⁴⁶ Königsberger Hartungsche Zeitung, 1917, nr 300 z 22 XII; Vorwärts, 1911, nr 276 z 25 V, s. 33; ibidem, 1913, nr 303 z 17 XI.

⁴⁷ ZStAP, Reichskommissar für Überwachung der Öffentlichen Ordnung, nr 544, ss. 14—24, 44; ZStAM, Preussisches Ministerium des Innern, Rep. 77, CBS, 119. Bd. II dotyczący Robotniczego Związku Śpiewaczego Gau Ostpreussen.

⁴⁸ W. Łukaszewicz, *Ruch robotniczy*, ss. 66—118; W. Wrzesiński, *Oddziaływanie rewolucji 1905—1907 na Warmię i Mazury*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 3, z. 1, 1957, ss. 197—202; W. Łukaszewicz, *Oddziaływanie rewolucji 1905—1907 na Wielkopolskę i Pomorze Wschodnie*, ibidem, ss. 33—80; A. Bukowski, *Ruch robotniczy i narodowy na Pomorzu Gdańskim w latach 1905—1907*, ibidem, ss. 270 nn.

grona najbliższych współpracowników (Karl Lorenz, Hermann Linde, Karl Friedrich Schultz, Otto Braun, Hugo Haase, Otto Jochem, Artur Crispian i inni).

Realna ocena sił politycznych w Niemczech, a szczególnie w Prusach Wschodnich i Zachodnich, ocena nacjonalizmu i internacjonalizmu w SPD wymaga dalszych badań. Należałoby skonkretyzować przeciwieństwa obydwu skrzydeł, wydobyć problemy strategii walki klasy robotniczej i jej partii na różnych etapach dziejów Niemiec i Prus w dobie imperializmu. Czy i w Prusach Wschodnich, podobnie jak wewnątrz całej partii, kształtowało się skrzydło pragmatyków, wyrosłych przeciw z tej prowincji (Noske, Braun). Najtrudniej jest uchwycić wpływ kształtującej się na przełomie obydwu stuleci lewicy radykalnej. Nie mniejsze problemy powstają z wydobyciem roli centrystów (Haase, Crispian). Jaki był faktycznie wpływ upowszechnianej przez te odłamy ideologii partii na masy członkowskie?

Osiągnięć ruchu socjaldemokratycznego w omawianych 24 latach, poprzedzających I wojnę światową, nie można jedynie mierzyć rolą prasy i druków ulotnych, jak to czynił Wilhelm Matull. Pomimo prawie dwukrotnego wzrostu liczby druków ulotnych, rozrzuconych wśród wyborców z Prus Wschodnich w latach 1906—1911, efekty organizacyjne były niewspółmiernie małe w stosunku do poniesionych nakładów finansowych⁴⁹. Taktyka posłów socjaldemokratycznych była co najmniej dwuznaczna. Z jednej strony ukazywano klasowy charakter istniejącego ustroju, a z drugiej za cenę drobnych ustępstw zaakceptowano niektóre posunięcia rządu. Niejednolita była postawa całej 110-osobowej frakcji SPD w Parlamencie Rzeszy. Jak podkreślał Julian Marchlewski, głoszone chwałę służenia interesom międzynarodowego proletariatu, a jednocześnie prawo do egzystencji narodowej⁵⁰. Jak z tego wynika, szowinizm narodowy zaczął ogarniać i kierownictwo SPD w Niemczech.

Polaryzacja ideowa poszczególnych partii II Międzynarodówki, jak i ewolucja stanowiska wewnątrz SPD, jej rewolucyjnej lewicy i oportunistycznej prawicy w stosunku do militarystyki i wojny, wymaga dalszych studiów, tym bardziej że trwają nadal spory metodyczno-metodologiczne. Problem centrysty natomiast należy do jednego z trudniejszych również w odniesieniu do naszego regionu i ma wiele wspólnego z austromarksizmem. Aczkolwiek już uchwały I Międzynarodówki uznawały wojnę za wroga klasie robotniczej i były przedmiotem teoretycznych rozważań Karla Kautsky'ego i Róży Luksemburg oraz uchwał II Międzynarodówki, to jednak z chwilą wybuchu I wojny światowej SPD nie wezwała mas do strajku generalnego. Powstaje kwestia stosunku SPD do wojny sprawiedliwej i niesprawiedliwej.

Niezwykle istotne dla poznania późniejszych niepowodzeń rewolucji listopadowej w Niemczech jest poznanie nastrojów i poglądów socjaldemokracji wschodniopruskiej i jej kierownictwa w czasie I wojny światowej.

⁴⁹ W. Łukaszewicz, *Ruch robotniczy*, s. 62 wskazuje, że SPD w Prusach Wschodnich dopiero w 1893 uzyskała mandat poselski. Patrz W. Matull, *Ostpreussens*, s. 60; ZStAM, Rep. 77, CBS, nr 719, Bericht des Agitationskommittees des Provinzialverbandes Ostpreussen von 1907 bis 1X 1908, s. 14. O lewym skrzydle socjaldemokracji w parlamencie pisał G. Seeber, op. cit.

⁵⁰ Z. Hemmerling, *Posłowie polscy w Parlamencie Rzeszy Niemieckiej i Sejmie Pruskim 1907—1914*, Warszawa 1968, ss. 206—275; J. Marchlewski, *Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1956, s. 332.

Poseł Haase wraz z grupą posłów lewicy zajmował opozycyjne stanowisko w kwestii kredytów wojennych. Czy rzutowało to również na postawę jego przyjaciół i towarzyszy w Królewcu i czy wpłynęło na rozbięcie ruchu robotniczego w Niemczech na dwa nurty: reformistyczny i rewolucyjny? ⁵¹

W świetle zachowanych źródeł należałoby rozszerzyć opracowanie roli rad robotniczo-żołnierskich w rewolucji listopadowej w Niemczech i jej wpływu na położenie Prus Wschodnich tak międzynarodowe, jak i wewnętrzne. Należałoby od nowa opracować rolę rad chłopskich w tej prowincji.

Wciąż niewiele wiemy o wpływie rozbięcia królewieckiego ośrodka rewolucyjnego na wydarzenia rewolucyjne na prowincji, słabo znana jest kierownicza rola w okresie rewolucji 1918 roku członków Związku Spartakusa i Niezależnych Socjalistów. Naświetlono do tej pory w sposób raczej szkicowy strajki w latach 1917—1920, bez analizy ich wpływu na wzrost fali rewolucyjnej w Prusach Wschodnich ⁵². Należałoby zatem szerzej uwypuklić rolę i stanowisko USPD, jej niechęć do radzieckich rozwiązań ustrojowych w latach 1918—1919, a szczególnie Związku Spartakusa, które to problemy znamy jedynie fragmentarycznie z rejencji olsztyńskiej i królewieckiej, a mniej w rejencjach kwidzyńskiej i gąbińskiej. Omówić trzeba rolę uroczystości 1-majowych w nowej sytuacji ustrojowej Niemiec. Nadal niejasne są poglądy USPD i Związku Spartakusa na wilsonowskie i leninowskie rozwiązania spraw wojny i pokoju bez aneksji i kontrybucji.

Nie mniejszego znaczenia nabiera dla tej prowincji o mieszanym składzie narodowościowym postawa partii rządzących, jak i Związku Spartakusa, a później Komunistycznej Partii Robotniczej Niemiec do rozwiązań kwestii narodowej i rozumienia przez te partie pojęcia samookreślenia narodowego. Pomimo znacznej literatury i nowych opracowań sprawa wymaga dalszych studiów ⁵³.

Należy przeanalizować postawę przywódców USPD i Zjednoczonej Komunistycznej Partii Niemiec jako sojusznika w walce z istniejącym rządem po dobrowolnym ustąpieniu USPD w 1919 roku z rządu. Bardzo istotna jest sprawa stanowiska SPD i USPD wobec II Międzynarodówki, jak i prób tworzenia przez tę ostatnią nowej centrystycznej organizacji międzynarodowej ⁵⁴.

51 H. Haase, *Bericht über die Reichskonferenz der Sozialdemokratie 1916*; tenże, *Die Unabhängige Sozialdemokratie*, Stenogram z obrad Parlamentu Rzeczy z 135 posiedzenia 27 II 1918; tenże, *Verteidigungsrede*, Berlin 1919; H. Haase, *Sein Leben und Wirken. Mit einer Auswahl von Briefen und Reden u. Aufsätzen*, hrg. Ernst Haase, Berlin 1929, s. 254; H. Haase, *Reichstagsreden gegen die deutsche Kriegspolitik*, Berlin 1919; ZSTAM, CBP, nr 294, s. 276, Spuścizny po H. Haase i A. Gottschalku; W. Matull, *Ostdeutschlands*, s. 330.

52 R. Klatt, *Ostpreussen unter dem Reichskommissariat 1919/20*, Heidelberg 1958; *Z dziejów klasy robotniczej*, z. 2, ss. 7—10, z. 3, ss. 16—20; W. Ribhegge, *August Winning. Eine historische Persönlichkeitsanalyse*, Bonn-Bad Godesberg 1973, ss. 194—202.

53 Z tematyki ogólnomiejskiej dalej aktualna jest książka E. Prager, *Geschichte der USPD. Entstehung und Entwicklung der Unabhängigen Sozialdemokratischen Partei Deutschlands*, Berlin 1921; A. Braun, *Der Entente Frieden und die Arbeiterklasse*, Berlin 1929, s. 24. Por. także organ USPD Prus Wschodnich, *Freiheit*, nr 64 z 16 IV 1919.

54 Protokół der Internationalen Sozialistischen Konferenz in Wien vom 22. bis 27. Februar 1921, ss. 5—42 z udziałem A. Crispiena z USPD. Partia ta, podobnie jak labourzyści, Socjaldemokratyczna Partia Słowenii i inne, nie chciała należeć do II i III Międzynarodówki. A. Crispien prowadził również rozmowy z komunistami Prus Wschodnich.

Omówić należałoby stosunek KPD i USPD do kwestii zbrojeń i żelaznych dywizji von der Goltza w Kurlandii, do formowania oddziałów ochotniczych i Grenzschutzu, do tłumienia bolszewizacji Niemiec i Prus Wschodnich i „niebezpieczeństwa polskiego” w Prusach Wschodnich czy na Śląsku.

Wydobycie różnic i podobieństw obu odłamów socjalistów większości i niezależnych socjalistów Prus Wschodnich, przyczyn odejścia USPD z rządu komisarzy ludowych i jej wpływu na sytuację w ruchu robotniczym tej prowincji aż do ponownego złania się USPD z socjalistami większości (jesienią 1920 r.) wymaga dalszych poszukiwań archiwalno-bibliotecznych. Część członków USPD przeszła do szeregów KPD i zasiłała ją w kolejnych wyborach z 1924 roku. Rodzi się pytanie, jaki był wpływ tej części członków na powstawanie niekonsekwencji ideowo-programowych w łonie partii komunistycznej (pomimo uchwał III Międzynarodówki), a szczególnie w pierwszym okresie zajmowania przez nią pod wpływem grupy Maxa Heymanna nacjonalistycznego stanowiska w kwestii polskiej. Sprawy te nie znalazły do tej pory wyjaśnienia w istniejącej literaturze przedmiotu. Ukazanie ewolucji postawy obydwu nurtów niemieckiego ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich wymaga przeprowadzenia dalszych studiów.

Po plebiscycie 1920 roku rząd w Berlinie i władze prowincji wschodniopruskiej starają się odwrócić uwagę mas od nie spełnionych obietnic z okresu rewolucji i plebiscytu przez rozwijanie kampanii szowinizmu narodowego. Należy zbadać stanowisko obydwu nurtów ruchu robotniczego w kwestii rewolucji, jak i przyczyny spadku fali rewolucyjnej w latach 1921—1923.

Na tle zarysowującego się kryzysu, szczególnie w rolnictwie, należy ukazać postawę obu partii wobec skandalu z „pomocą wschodnią” (Osthilfe), omówić pogarszającą się sytuację bytową klasy robotniczej (spadek płac przy rosnących kosztach utrzymania), niezrealizowanie ustawy o 8-godzinnym dniu pracy, szczególnie w drobnym przemyśle i majątkach junkierskich czy rzemieślniczych. Na tym tle w dalszym ciągu, tym razem we wszystkich powiatach Prus Wschodnich, narastała fala emigracji zarobkowej do Westfalii i Nadrenii. Należy ukazać przyczyny i skutki bezrobocia i bezradność władz w jego przezwyciężeniu środkami doraźnymi⁵⁵. Z powyższymi zagadnieniami łączy się stanowisko SPD i KPD wobec wojny celnej z Polską i kwestii polskich robotników sezonowych. Trzeba wykazać, jakie korzyści osiągała gospodarka rolna Prus Wschodnich z zatrudniania tej kategorii robotników, zbadać ich status prawny i warunki bytowe. Dotychczasowe badania dowiodły, iż na polu propagandy wśród polskich robotników sezonowych istniały porozumienia między KPP i KPD⁵⁶. Sprawy te wymagają dalszych poszukiwań zarówno archiwalnych, jak i pamiętnikarskich.

Sprawą niezwykle istotną, obok współpracy międzypartyjnej z II i III Międzynarodówką, pozostawała kwestia współpracy międzypartyjnej wewnątrz kraju. Powstaje pytanie, jaką postawę zajmowała SPD po wchłonięciu USPD,

⁵⁵ ZStAP, Reichsarbeitsministerium, nr 1172, Bd. 2 z lat 1921—1927; K. Henig, *Der Osthilfe Skandal*, Berlin 1933, s. 16.

⁵⁶ IML, ZPA, NJ 1275, NJ 1869, 713; R. Dermin, *Przyczynek do dziejów współpracy komunistów polskich i niemieckich, Zeszyty Naukowe Ruch Robotniczy na Śląsku Opolskim*, Opole 1969, nr 7, ss. 73—79; K. Mammach, *Przyczynek do dziejów wspólnej walki niemieckich i polskich antyfaszystów podczas II wojny światowej*, ibidem, ss. 43—50.

gdy SPD przestała wchodzić do rządów koalicyjnych i jaki miało to wpływ na stanowisko kierownictwa prowincjonalnego w Królewcu. Jakie było stanowisko KPD do SPD w nowej sytuacji politycznej, po nieudanych próbach wciągnięcia USPD do III Międzynarodówki? W jaki sposób komunistyczne kierownictwo okręgu Prus Wschodnich i jego organ prasowy „Rote Fahne des Ostens”, później „Echo des Ostens”, współpracowały z SPD. Ukazać należy, jakimi metodami realizowano uchwały III Międzynarodówki w kwestii narodowej i sojuszu robotniczo-rolniczego i jak KPD przezwyciężała dawne błędy swej poprzedniczki (SPD) w sprawie mniejszości narodowej polskiej i litewskiej. Zbadać należy stosunek KPD do robotników rolnych, drobnych chłopów i dzierżawców w celu poszerzenia frontu oddziaływania propagandy komunistycznej⁵⁷.

Po bojkocie w latach dwudziestych XX wieku syndykalistycznych i opartych przez SPD-owców związków zawodowych i próbach stworzenia przez komunistów własnego lewicowego ruchu związkowego, członkowie KPD przystąpili do istniejących wolnych związków zawodowych. Należałoby na podstawie źródeł i roczników ruchu związkowego przedstawić, w jaki sposób komuniści walczyli o opanowanie rad zakładowych i rozszerzenie bazy społecznej i zawodowej ruchu związkowego i uwypuklić skutki, jakie wynikały z nieobecności komunistów w ruchu związkowym w omówionym okresie.

Podobnie jak w odniesieniu do wieku XIX, przedstawić należałoby rolę chrześcijańskich i Hirsch-Dunckerowskich organizacji robotniczych. Wszystkie te posunięcia taktyczne ruchu robotniczego powinno się rozpatrywać w ścisłej łączności ze światowym kryzysem ekonomicznym i jego wpływem na sytuację materialną mas pracujących w prowincji wschodniopruskiej. Dopiero na tym tle można będzie uwypuklić osiągnięcia wyborcze obu skrzydeł ruchu robotniczego, które znalazły już swe częściowe omówienie w literaturze przedmiotu⁵⁸. Wszystkie bowiem wymienione czynniki społeczno-polityczne przyczyniły się do polaryzacji postawy społeczeństwa, a szczególnie robotników i chłopów, którzy najbardziej odczuli skutki ekonomiczne i polityczne posunięć ówczesnego rządu. Andrzej Wakar słusznie ocenia, iż pomimo narastania wpływów narodowosocjalistycznych (NSDAP) siły obydwu partii robotniczych nie utraciły w latach 1930—1932 swych zwolenników w rejencji olsztyńskiej. Jest znamienne, iż KPD utrzymywała swój stan posiadania ponad 100 tysięcy głosów nawet w wyborach do Sejmu Pruskiego w marcu 1933 roku, a więc wówczas, gdy SPD utraciła już prawie połowę swych wyborców, głosujących na NSDAP.

57 W. Matull, *Ostpreussens*, ss. 118—119; tenże, *Ostdeutschlands*, ss. 336, 356—357. Matull skłonny jest przypisać winę za niepowodzenia w porozumieniu z komunistami tym ostatnim, natomiast W. Wrzesiński, *Z dziejów klasy robotniczej*, z. 5, ss. 8 nn. przypisuje ją socjaldemokratom. Wydaje się, że wina leżała po obu stronach. SPD miała już dosyć ustawicznego poczucia, ponieważ uważała, iż posiada silniejsze wpływy wśród klasy robotniczej, powołała własne sztafety ochronne i „żelazny front”. Wydaje się, że z obu stron brakowało wzajemnej ustepliwości w prowadzeniu rozmów i współpracy. Wymaga to jednak dalszych badań źródłowych i prasowych. Zbytnią ostrożność sądów w karaniu hitlerowskich zamachowców na komunistów nie budziła zaufania do SPD jako partnera, który chciał wszystko rozwiązać drogą parlamentarną.

58 A. Wakar, *Próba analizy rozwoju*, ss. 35—49; W. Matull, *Ostpreussens*, ss. 96, 117—119; tenże, *Ostdeutschlands*, ss. 336, 348.

W wyborach do sejmiku prowincjonalnego komuniści wraz z socjaldemokratami stale zwiększali liczbę mandatów. Zarzuty Andrzeja Wakara, że Wojciech Wrzesiński dysponując szczupłą bazą źródłową nie oparł się pokusie uogólnienia sytuacji w ruchu robotniczym w okresie międzywojennym, są prawidłowe. Odnosi się to szczególnie do lat 1922—1928, do których nie dysponujemy dostatecznymi materiałami archiwalnymi dla zilustrowania, nawet szkicowego, dziejów ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich. Przy obecnym stanie zasobu archiwalnego, dotyczącego tego okresu, trudno podjąć się syntetycznego ujęcia problematyki ruchu robotniczego w okresie międzywojennym.

Należałoby kontynuować badania, podjęte przez Wilhelma Matulla, nad organizacjami podporządkowanymi obu nurtom ruchu robotniczego, takimi jak młodzieżowe, kulturalno-oświatowe i sportowo-turystyczne, Czerwonej Pomocy, formacje obronne⁵⁹. Mniej znane są analogiczne organizacje komunistyczne czy chrześcijańskie. Najlepiej do tej pory opracował Matull w obu monografiach problematykę prasową, zwłaszcza socjaldemokratyczną (głównie składy redakcji, nakłady, mniej czytelnictwo czy też tematykę, poruszaną przez prasę).

W literaturze przedmiotu nie zdołano do tej pory wyjaśnić sprawy niepowodzeń w organizowaniu jednolitego frontu w celu ratowania zdobycy ustroju burżuazyjno-demokratycznego w ramach Republiki Weimarskiej i zapobieżenia niebezpieczeństwu faszyzmu w Prusach Wschodnich. Wobec niemożliwości uzgodnienia postaw komuniści stworzyli „Związek Bojowników Czerwony Front” a socjaldemokraci „Żelazny Front” z własnymi oddziałami bojowymi do walki przeciwko terrorowi hitlerowskiemu. Trudno zgodzić się z twierdzeniem Wrzesińskiego w jego polemice z Wakarem, jakoby SPD traciła swe wpływy na wsi kosztem NSDAP. Socjaldemokraci nie osiągnęli tych wpływów w XX wieku, gdyż panowali tam konserwatyści. Kosztem tych ostatnich (Niemieckonarodowa Partia Ludowa — DNVP i Niemieckonarodowa Partia — DNP i innych drobnych grup) zdobywali wpływy hitlerowcy.

Do zbadania pozostają przyczyny wzrostu sił lewicy, jak i przyczyny odpięty części członków z drobnomieszczaństwa i zdeklasowanego kryzysem proletariatu do szeregów NSDAP, która wykorzystywała terror, by głosić swe hasła, nie pozbawione demagogii społecznej, do przechwycenia głosów wyborców w Prusach Wschodnich.

W dotychczasowych opracowaniach pomijano wpływ propagandy obu nurtów ruchu robotniczego w szeregach stale rozrastającej się Reichswehry. Po rewolucji listopadowej i I wojnie światowej armia przestała być apolitycznym aparatem ucisku społecznego i docierały do niej również idee nurtujące robotników i chłopów⁶⁰.

Zbadanie nasilenia ruchu strajkowego w latach 1920—1933 pozwoliłoby na ocenę, na ile strajki dotyczyły walki o poprawę położenia materialnego, a jaki procent podyktowany był warunkami politycznymi. Walka strajkowa jest jednym z istotnych czynników ukazujących poziom zwartości klasy robotniczej, ich wpływ na kształtowanie świadomości politycznej członków

59 W. Matull, *Ostpreussens*, ss. 106—115; tenże, *Ostdeutschlands*, ss. 354—357.

60 IML, ZPA Berlin, St(3)74, 963, 1179.

SPD i KPD w Prusach Wschodnich. Nie znalazło to do tej pory odzwierciedlenia w literaturze przedmiotu. Klasa robotnicza w okresie międzywojennym rozrastała się, jak słusznie pisze Wakar⁶¹, natomiast w niewielkim jednak stopniu poprawiały się jej warunki pracy ze względu na duże zacofanie techniczne drobnych w większości zakładów. Przy oddaleniu od zachodnich rynków zbytu, po odcięciu od rynków surowcowych Rosji i Polski, koszty wytwarzanych towarów i ich ceny nie wytrzymywały konkurencji z zakładami zachodniemieckimi.

Na podstawie zachowanej bazy źródłowej należy odtworzyć ostatnie lata ruchu robotniczego w Republice Weimarskiej. W ostatnio przedstawionych publikacjach⁶² wysuwano twierdzenia, jakoby przejęcie władzy przez hitlerowców było dla wielu dużym zaskoczeniem. Po wielu latach rządów faszystowskich we Włoszech, walkach w Hiszpanii, aktach brutalnego terroru hitlerowskiego w ostatnich latach rządów demokratycznych, mamy poważne wątpliwości, czy dojście hitlerowców do władzy mogło być zaskoczeniem. Przecież jeszcze w ostatnim okresie próbowano się dogadać z hitlerowcami (Centrum). Czy może za cenę likwidacji ruchu komunistycznego? Ruch komunistyczny w porę dostrzegł to niebezpieczeństwo, gdyż ataki bojówek SA⁶³ i mordy polityczne dotknęły w pierwszym rządzie komunistów, by wymienić przykładowo zrzucenie bomby na dom związków zawodowych w Królewcu (VIII 1932 r.), zabójstwo posła Waltera Schütza (KPD) czy naczelnika stacji kolejowej w Giżycku (KPD). Komuniści przeszli do pracy podziemnej jesienią 1932 roku, zmienili system kontaktów i liczbę swego kierownictwa, by nie zostało ono zdekonspirowane.

Pozostaje kwestią otwartą sprawa biernego i czynnego ruchu oporu, poczynając od akcji propagandowej, infiltracji w szeregi partyjne NSDAP i jej organizacji filialnych, by rozsadzić je od wewnątrz, po akty sabotażowe i walkę zbrojną w szeregach partyzanckich. Jest rzeczą zmienną, że członkowie KPD wykorzystywali możliwości legalnej działalności Związków Polaków w Niemczech i w Wolnym Mieście Gdańsku (do 1937) czy lużyckiej Domowiny do dalszego prowadzenia swej działalności politycznej⁶⁴. Sprawa

61 A. Wakar, *Z zagadnień ruchu*, ss. 419—422.

62 W. Matull, *Ostdeutschlands*, s. 359; G. Reifferscheid, *Das Bistum Ermland und das Dritte Reich*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Beiheft 1, Köln—Wien 1975; T. Grygier, *Diecezja warmińska w latach 1939—1944 w świetle raportów władz nazistowskich Prus Wschodnich*, Studia Warmińskie, 1975, t. 13, ss. 139—193.

63 WAPO, Magistrat Wartenburg XXX/24/734; *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. 4, s. 345; Bd. 5, ss. 259, 322, 414, 423; ZStAP, Reichsministerium des Innern nr 26182, SH 22, *Gewalttätigkeit in Königsberg Pr.*, Bd. 1, Jan. 1932, Februar 1932, 26182, SH, 38, *Gewalttätigkeit am Wahltag 13 März 1933* w Braniewie, Lidzbarsku i Wystruci; W. Matull nazywa posła do Reichstagu, H. Schulza, posłem socjaldemokratycznym, a W. Wrzesiński — komunistycznym. Pomyłono tu zapewne zamordowanego 1 VIII 1932 posła KPD Waltera Schütza i Hermanna Schulza (SPD), zmarłego w 1929 r.

64 W. Matull, M. Sommerfeld, *Der Anteil der ostpreussischen Arbeiterbewegung am Widerstand gegen den Nationalsozialismus*, Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg, Bd. 10, 1966, ss. 96, 361; W. Góra, S. Okęcki, *Walczyli o nowe Niemcy. Niemcy antyfašyści w ruchu oporu na ziemiach polskich*, Warszawa 1972; A. Czubiński, *Lewica niemiecka w walce z dyktaturą hitlerowską 1933—1945*, Warszawa 1973, ss. 73, 74, 264; M. Morley, *Das Ende der Parteien 1933*, Düsseldorf 1960; J. Boenigk, *Minęły wieki a myśmy ostali*, Warszawa 1957; M. Kasper, *Geschichte der Sorben*, Bd. 3, Bautzen 1976; IML, ZPA Berlin, NJ 770, s. 50.

ta wymaga dalszych badań. Należałoby ukazać, jak zarządy SPD i KPD w Pradze i Moskwie kierowały w czasach hitlerowskich poprzez kurierów podziemnymi grupami partyjnymi w Prusach Wschodnich.

Zdaję sobie sprawę, że wiele z wysuniętych w niniejszym artykule postulatów, szczególnie w odniesieniu do XX wieku, ma charakter wyłącznie postulatywny z uwagi na prawie całkowity brak materiałów źródłowych, zniszczenie materiałów z okresu weimarskiego i hitlerowskiego, prasy partyjnej z XIX i XX wieku, niewielką liczbę relacji i wspomnień, zwłaszcza szeregowych członków partii. Na wiele postulatów badawczych nie dałem odpowiedzi ze względu na nie zakończoną kwarantannę archiwalną w NRD i RFN, lecz już i te skromne dane dają badaczom materiał do przemyślenia od nowa poruszanej w nim problematyki.

DER STAND UND DIE BEDÜRFNISSE DER FORSCHUNGEN ÜBER DIE GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG IN OSTPREUSSEN

Zusammenfassung

In dem Artikel wurden die Forschungsergebnisse der polnischen und der deutschen Geschichtswissenschaft, sowohl der früheren, als auch der zeitgenössischen, im Hinblick auf Ostpreussen charakterisiert. Dabei wurden die Mängel der allgemeinen und der monographischen Bearbeitungen hervorgehoben.

Die Untersuchungen, die von dem Vf. in den beiden Archiven in Potsdam, dann in Merseburg und neulich auch in Göttingen, in dem Evangelischen Kirchenarchiv in Berlin und teilweise im Archiv der Friedrich-Ebert-Stiftung in Bonn, sowie in mehreren Bibliotheken durchgeführt wurden, haben es möglich gemacht, das Bild der Geschichte der Arbeiterklasse zu vervollständigen, insbesondere im Bereich des Verhältnisses der Arbeiterklasse zur nationalen und Agrarfrage, zu den Problemen des Militarismus und des Krieges, der Volksaufklärung und Kultur, sowie der Gewerkschaften im 19. Jahrhundert. Die auch weiterhin unzureichende Menge der Archivquellen macht es schwierig, die komplizierte Situation in der Arbeiterbewegung zu zeigen, die zunächst in drei, dann in zwei Strömungen der Arbeiterbewegung in Ostpreussen zerfiel. Es besteht eine dringende Notwendigkeit, eine polnische Monographie der Arbeiterbewegung in diesem Raume vorzubereiten.